

Metoda samobadania wrażliwości kulturowej w procesie diagnozowania

Władysław Jacek Paluchowski*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Magdalena Kowalewska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Anna Słysz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

THE METHOD OF SELF-EXAMINATION OF CULTURAL SENSITIVITY IN ASSESSMENT PROCESS

The aim of this article is to present the method of self-examination of cultural sensitivity in assessment process. The task of the students is to prepare a case conceptualization of culturally different client based on short case study – vignettes. In those conceptualizations examined individuals are asked to generate possible hypotheses about the client's problem and effective interventions. Individuals are pointed only for generating hypotheses and interventions that are directly related to the client's cultural context. The authors explain how the method can be used in teaching psychological assessment.

WPROWADZENIE

Wrażliwość kulturowa, obok wiedzy merytorycznej i umiejętności technicznych diagnosty, wpływa także na rzetelność diagnozy. Została ona zaliczona do profesjonalnych kompetencji diagnostycznych, których lista została opracowana na konferencji „Kompetencje 2002”. Jedną z wymienionych tam kompetencji szczegółowych niezbędnych w pracy diagnosty jest umiejętność krytycznej oceny różnorodnych ról, kontekstów i relacji, w których funkcjonują klient i psycholog oraz umiejętność rozpoznania wpływu tych ról, kontekstów i relacji na czynności podejmowane w ramach diagnozy (Stemplewska-Żakowicz, 2009). Konieczność uwzględniania kontekstu kulturowego w badaniach diagnostycznych i zwracania uwagi na stronniczość kulturową różnych narzędzi diagnostycznych była szczególnie podkreślana w ciągu ostatnich kilku lat (m. in. Poortinga, 2003; Stemplewska-Żakowicz i Paluchowski, 2010, konferencja¹ zorganizowana przez Europejskie Towarzystwo Diagnostyczne, 2011).

Wrażliwość kulturowa² jest definiowana jako świadomość, wiedza i umiejętności niezbędne do efektywnej i etycznej pracy z klientami odmiennymi kulturowo (Pope-Davis i in., 1995). Pozwala ona psychologowi na zauważenie i zrozumienie indywidualności klienta w świetle jego kultury (Stuart, 2004). Umożliwia przełamanie natural-

nej tendencji do przyjmowania, że inni postrzegają świat tak jak my (Fishe i in., 2002). Wiedza składająca się na wrażliwość kulturową obejmuje posiadanie informacji na temat historii, wartości, światopoglądu, tradycji, praktyk religijnych (Pope-Davis i in., 1995) oraz środowiska, w którym żyje klient (Sodowsky i in., 1997). Trzeci komponent wrażliwości kulturowej – umiejętności, odnosi się do wykorzystywania posiadanej wiedzy na temat wrażliwości kulturowej i związanych z nią problemów w interakcjach z klientami odmiennymi kulturowo (Pope-Davis i in., 1995). Umiejętności opierają się zarówno na świadomości psychologa, jak i posiadanej przez niego wiedzy (Manesse i in., 2004). Kompetencja kulturowa została w ciągu ostatnich lat rozszerzona o takie aspekty, jak: płeć, status socjoekonomiczny, wyznanie, orientacja seksualna czy niepełnosprawność (Stemplewska-Żakowicz, 2009). Podczas gdy psychologowie mają coraz większą świadomość konieczności uwzględniania w diagnozie ewentualnego wpływu kraju pochodzenia pacjenta/klienta czy jego przynależności do subkultury, to rola takich kategorii jak na przykład status ekonomiczny czy wyznanie nie wydaje się tak oczywista i bywa pomijana.

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Władysław J. Paluchowski, Instytut Psychologii UAM, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań

e-mail: Wladyslaw.Paluchowski@amu.edu.pl

¹ The 11th European Conference on Psychological Assessment (ECPA), Ryga, 2011.

² Analiza semantyczna przeprowadzona przez Whaley'a (2008) wykazała, że pojęcia wrażliwości kulturowej i kompetencji kulturowej są ze sobą semantycznie związane, a zakresy ich definicji pokrywają się (Whaley, 2008).

Problemem wrażliwości kulturowej w procesie diagnozowania zajęła się bezpośrednio Madonna Constantine (2001). Przeprowadzone przez nią badania miały posłużyć weryfikacji hipotezy mówiącej o tym, że wcześniejszy trening wrażliwości kulturowej, orientacja teoretyczna oraz empatia, zarówno poznawcza jak i emocjonalna, wpływają w znaczący sposób na zdolność do konceptualizacji przypadków klientów odmiennych kulturowo. Przebadanych zostało 130 psychologów mających średnio dwunastoletnie doświadczenie w diagnozowaniu. W badaniach wykorzystano kwestionariusz IRI³ służący do pomiaru poziomu empatii oraz winiety⁴. Na podstawie dostarczonej winiety badani mieli podjąć się konceptualizacji przypadku (w postaci minimum trzech zdań dotyczących przyczyn problemu klienta oraz minimum trzech zdań dotyczących efektywnych interwencji). Określano w ten sposób zdolność diagnosty do stawiania wieloaspektowych, alternatywnych i wrażliwych kulturowo hipotez. Miarą stopnia wrażliwości kulturowej była liczba opcji i punktów widzenia wziętych pod uwagę przez diagnostę. Wyniki badań potwierdziły postawioną przez Constantine hipotezę mówiącą o tym, że wcześniejszy trening, eklektyczna orientacja teoretyczna oraz wysoki poziom empatii pozytywnie korelują z wrażliwą kulturowo konceptualizacją przypadku (Constantine, 2001).

Z badań przeprowadzonych przez Pope-Davis (Pope-Davis i in., 1994) w grupie 141 doktorantów odbywających staż wynika, że stażysty, którzy superwizowali klientów odmiennych kulturowo oraz uczestniczyli w warsztatach wrażliwości kulturowej, wykazywali większą wiedzę i umiejętności w zakresie wrażliwości kulturowej, niż ich koledzy, którzy nie mieli takiej możliwości. Rezultaty tych badań korespondują z przytoczonymi wnioskami Constantine (2001), zgodnie z którymi wcześniejszy trening wrażliwości kulturowej wpływa dodatnio na kulturowo wrażliwą konceptualizację przypadku.

W świetle przytoczonych danych, niezwykle ważne jest zweryfikowanie dotychczasowych programów kształcenia przyszłych psychologów pod kątem uwzględnienia istotności wrażliwości kulturowej w diagnozie i pomocy psychologicznej. Potrzeba kształcenia psychologów w tym kierunku została podkreślona między innymi przez Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne (American Psychological Association, 2000). Wydaje się, że w Polsce nie poświęca się temu zagadnieniu wystarczająco dużo czasu w kształceniu psychologów na poziomie studiów wyższych. Celem artykułu jest prezentacja metody samobadania wrażliwości kulturowej, wraz ze wskazówkami dla prowadzących zajęcia, w jaki sposób można ją wykorzystać na zajęciach z diagnozy psychologicznej.

PREZENTACJA METODY DO SAMOBADANIA WRAŻLIWOŚCI KULTUROWEJ

Prezentowana metoda ma charakter zadaniowy. Zastosowanie właśnie tego typu metody, a nie metody kwestionariuszowej jest uzasadnione. Wyniki badań Constantine i Ladany (2000) sugerują, że psychologzy jedynie

deklarują wysoki poziom wrażliwości kulturowej, zaś poziom dokonanych przez nich konceptualizacji przypadku klienta odmiennego kulturowo można określić jako niski lub przeciętny. Większość kwestionariuszy służących do pomiaru wrażliwości kulturowej mierzy raczej jej deklaracyjny poziom wśród badanych, niż rzeczywisty, demonstrowany na przykład w konceptualizacji przypadku (Constantine i Ladany, 2000; Kowalewska, 2011).

KONSTRUKCJA METODY

Opracowanie metody do badania wrażliwości kulturowej było elementem szerszego projektu badawczego (Kowalewska, 2011). Zadaniem uczestników badań było wygenerowanie hipotez diagnostycznych i interwencji na podstawie dostarczonych im winiety – opisów przypadku klienta odmiennego kulturowo. Inspiracją przy konstruowaniu winiety były badania Constantine (2001) nad kompetencją kulturową, w których także posłużono się winieta.

Skonstruowano dwie wersje winiety. Pierwsza z nich zawierała opis przypadku 27-letniego mężczyzny samotnie wychowującego córkę po odejściu partnerki, uczącego się w szkole ochroniarskiej. Mężczyzna, kibic piłkarski, został zatrzymany przez policję po udziale w zamieszkach stadionowych i po wydaniu przez sąd wyroku odbywał karę pozbawienia wolności. Zafascynowany ideologią nacjonalizmu włączył się w działalność lokalnej subkultury skinheadów. Druga winieta zawierała z kolei opis pary – małżeństwa Polki i Pakistańczyka, w którym małżonkowie spierali się o podjęcie pracy przez żonę oraz wyjazd do kraju pochodzenia męża. Winiety różniły się więc między sobą nie tylko w wymiarze konceptualizacji przypadku – indywidualum/para, ale także w wymiarze pojmowania odmienności kulturowej. W przypadku drugiej winiety kontekst kulturowy jest dosyć oczywisty. Pochodzenie narodowościowe i odmienność religijna Pakistańczyka mieszczą się w wąskim pojmowaniu wrażliwości kulturowej. Natomiast odmienność kulturowa klienta opisanego w pierwszej winiety wymaga odwołania się do szerszego pojmowania kultury, wspomnianego we Wprowadzeniu.

Badania za pomocą winiety zostały przeprowadzone drogą elektroniczną w grupie 24 osób⁵. Opis przypadku klienta zawarty w pierwszej winiety został podzielony na cztery części, z których każda zawierała inny fragment informacji o kliencie. Fragmenty te dostarczane były badanym stopniowo. Po każdym etapie badani byli proszeni o wygenerowanie minimum dwóch hipotez i dwóch interwencji dotyczących opisywanego przypad-

³ Perspective – Taking and Empathic Concern Subscales of the Interpersonal Reactivity Index.

⁴ Krótki opis przypadku klienta odmiennego kulturowo.

⁵ Dwoch konceptualizacji (na podstawie pierwszej i drugiej winiety) dokonało 15 osób; 8 osób dokonało konceptualizacji tylko na podstawie pierwszej winiety, zaś 1 osoba przystąpiła do badania tylko na podstawie drugiej winiety.

ku. Pierwszy z pojawiających się fragmentów zawierał jedynie informacje akulturowe – dotyczące wieku klienta i zgłaszanego problemu. W kolejnych etapach pojawiały się już informacje o odmienności kulturowej. Przebieg konceptualizacji na podstawie drugiej winiety był analogiczny, z tym że tę winiętę podzielono na pięć części. Dzielenie prezentacji winiety na etapy w opisany powyżej sposób miało posłużyć stworzeniu możliwości analizy przez osobę przeprowadzającą badania, w jaki sposób pojawiające się informacje kulturowe zmieniają pierwotnie generowane hipotezy i interwencje.

System oceny konceptualizacji dokonanych przez badanych na podstawie winiety został opracowany po przeprowadzeniu analizy językowej wygenerowanych przez badanych hipotez i interwencji. Rozdzielono pisemne wypowiedzi badanych na hipotezy i interwencje, a następnie dokonano analizy częstości występujących słów pojawiających się odpowiednio w hipotezach i interwencjach osób badanych po każdym etapie prezentacji winiety. Odrzucono słowa nieznaczące, czyli będące w zdaniu spójnikami, partykułami, zaimkami itp. Na podstawie najczęściej pojawiających się słów skonstruowano kategorie hipotez i interwencji dla każdego etapu winiety. Konstruując poszczególne kategorie określano najpierw słowo stanowiące tzw. rdzeń. To słowo lub słowo mu bliskoznaczne czy synonimiczne musiało pojawić się w wypowiedzi osób badanych co najmniej raz, aby mogła ona zostać zakwalifikowana do danej kategorii. Następnie określano grupę słów, które pojawiały się w konfiguracji ze słowem stanowiącym rdzeń. Dokonano podziału sformułowanych kategorii hipotez i interwencji na kategorie nawiązujące do kontekstu kulturowego klienta – „kategorie kulturowe”⁶ oraz na inne kategorie, nie mające związku z kontekstem kulturowym klienta – „pozostałe kategorie”⁷. W ten sposób powstał klucz do oceny konceptualizacji (Kowalewska, 2011).

MOŻLIWOŚĆ ZASTOSOWANIA METODY PODCZAS ZAJĘĆ DYDAKTYCZNYCH

Zastosowanie opisanej metody podczas zajęć z diagnozy psychologicznej pozwoli studentom ocenić własny poziom wrażliwości kulturowej. Omówienie wyników i refleksja własna nad zadaniem może przyczynić się także do zwiększenia tej wrażliwości. Metodę można zastosować z powodzeniem na początku kursu z diagnozy psychologicznej (po zapoznaniu studentów z elementami procesu diagnostycznego oraz z zasadami formułowania hipotez diagnostycznych).

⁶ Przykłady kategorii kulturowych: „posiadanie męskiego wzorca”, „rola pradziadka w życiu Piotrka”, „poczucie działania dla dobra kraju” (dla pierwszej winiety); „różnice kulturowe”, „wpływ kraju pochodzenia”, „pełnione przez małżonków role” (dla drugiej winiety).

⁷ Przykłady pozostałych kategorii: „poczucie niskiej własnej wartości”, „relacje z matką”, „zaburzenia osobowości” (dla pierwszej winiety); „problemy z komunikacją”, „brak pracy Agnieszki”, „potrzeby małżonków” (dla drugiej winiety).

Ważne, by studenci przed wykonaniem zadania nie byli uprzedzeni o tym, że metoda służy do badania właśnie wrażliwości kulturowej, inaczej mogliby zbyt łatwo sugerować się tym podczas dokonywania konceptualizacji przypadku. Prezentowaną metodę można wykorzystać na zajęciach z diagnozy w następujący sposób. Prowadzący podaje instrukcję: „Wyobraź sobie, że pracujesz jako psycholog i masz umówione spotkanie z klientem, który zgłosił się do Ciebie w celu uzyskania pomocy psychologicznej. Poniżej znajdują się informacje uzyskane od klienta podczas wstępnej rozmowy. Informacje te podzielone są na kilka części. Po zapoznaniu się z pierwszą częścią danych sformułuj hipotezy (minimum 2) dotyczące problemów klienta oraz możliwe interwencje, jakie możesz podjąć (również minimum 2). Podobnie postępuj po każdej następnej puli informacji – sukcesywnie dodawaj nowe hipotezy (zawsze minimum 2) dotyczące przyczyn problemów klienta oraz możliwe, efektywne interwencje (także minimum 2). Nie powracaj do hipotez i interwencji wypisanych wcześniej i nie dokonuj w nich zmian pod wpływem nowo dostarczonych informacji”. Można zaznaczyć, żeby studenci, przed uzyskaniem kolejnej porcji informacji o kliencie, odkładali na bok kartki, na których zapisują hipotezy. Następnie każdy student (indywidualnie) otrzymuje pierwszą część informacji, po 15 minutach kolejną itd. Zestawy informacji znajdują się poniżej (zostały one podzielone na kilka części).

Winieta I

1 część

Piotrek zgłosił się do psychologa za namową mamy, ponieważ martwi się ona, że jest wyalienowany, podejrzliwy, nie chce spróbować ukończyć jakiejś szkoły i znaleźć lepszej pracy.

2 część

Piotrek ma 27 lat, pracuje dorywczo na budowie, jako murarz. Dwa lata temu został ojcem. Jego dziewczyna urodziła córeczkę. Obecnie jednak nie są już razem, a córkę wychowuje sam. Dziewczyna odeszła z innym mężczyzną. Piotrek mieszka z córką i z matką. Jest jedynakiem. Swojego ojca nie zna, odszedł on zaraz po urodzeniu się Piotrka. Piotrek wychowywany był tylko przez mamę i babcię.

3 część

Piotrek wspomina, że jako dziecko uwielbiał słuchać historii o swoim pradziadku, który był oddanym patriotą i sprawy kraju uważał za najważniejsze. W liceum był bardzo dobrym uczniem, interesował się historią. Nie zdał jednak matury z matematyki. Następnie uczył się w szkole dla pracowników ochrony.

4 część

W czasie gdy uczył się w szkole ochroniarskiej został oddanym kibicem piłkarskiego klubu Jagiellonia Białystok. Zaangażował się także w działalność lokalnej subkultury skinheadów. Razem chodzili na mecze i brali udział w tzw. „ustawkach”. Podczas zajęć po jednym z meczów Piotrek został zatrzymany przez policję, oskarżony o udział w zamieszkach stadionowych i skazany na karę 6 miesięcy więzienia. Podczas przeszukania w jego komputerze policja znalazła materiały o charakterze nacjonalistycznym.

Winieta II

1 część

Małżeństwo – Agnieszka i Ahmed zgłosiło się do poradni z powodu powtarzających się kłótni. Ostatnio dochodziło między nimi nawet do rękoczynów. Ahmed zarzucał żonie romans i zdradę.

2 część

Agnieszka i Ahmed są małżeństwem od 6 lat. Mają dwójkę dzieci. Ahmed pochodzi z Pakistanu, poznali się gdy studiował w Polsce. Ponieważ Ahmed jest lekarzem i dość dobrze zarabia, Agnieszka po urodzeniu pierwszego dziecka nie wróciła do pracy.

3 część

Gdy dzieci poszły już do przedszkola Agnieszka chciała podjąć pracę, z wykształcenia jest archeologiem. Ahmed nie zgodził się na to, twierdząc, że mają wystarczająco dużo pieniędzy, a Agnieszka nie znajdzie pracy w zawodzie. Ponadto według Ahmeda, dzieciom potrzebna jest matka w domu.

4 część

Agnieszka zaś twierdzi, że mąż ogranicza ją, chce ją sprowadzić do roli gospodyni domowej wychowującej dzieci. Skarży się też, że nie ma żadnych własnych pieniędzy i jest to jeden z powodów, dla których chce wrócić do pracy.

5 część

Ahmed wypomina żonie, że jest nietolerowany przez jej rodziców, którzy, jak twierdzi, nigdy nie zaakceptowali ich małżeństwa. Ponadto Agnieszka konsekwentnie odmawia wyjazdu do Pakistanu w celu odwiedzenia rodziny Ahmeda.

Ważne jest, żeby studenci wykonywali to zadanie indywidualnie, nie kontaktując się między sobą podczas formułowania i zapisywania hipotez. Ocena konceptualizacji przypadku, po wykonaniu zadania, może przebiegać w dwojaki sposób: albo studenci sami klasyfikują swoje wypowiedzi do poszczególnych kategorii („kulturowe” vs „nie kulturowe”), albo dokonują ocen konceptualizacji innych osób (w parach).

Proponowany system oceny konceptualizacji polega na przyznawaniu przez studentów 1 punktu za „kategorie kulturowe”, czyli za każdą hipotezę i interwencję, która nawiązuje do kontekstu kulturowego klienta oraz nie pojawiła się na wcześniejszym etapie prezentacji winiety. Pozostałe wygenerowane hipotezy i interwencje należy zaklasyfikować jako „pozostałe kategorie”. System ten opiera się na założeniach dotyczących oceny winiety przyjętych przez Constantine (2001). O wysokim poziomie kompetencji kulturowej świadczy generowanie alternatywnych, wieloaspektowych i wrażliwych kulturowo hipotez na temat przyczyn problemu klienta. Analogiczne wymagania powinny spełniać interwencje. Z kolei całkowity brak kategorii kulturowych może wskazywać na bardzo niski poziom wrażliwości kulturowej. Nie określamy minimum kategorii kulturowych, które powinny pojawić się w ramach konceptualizacji przypadku, żeby można było stwierdzić wysoki poziom badanej kompetencji. Orientacyjnym punktem odniesienia może być liczba kategorii kulturowych, jaką uzyskano w badaniach Kowalewskiej (2001) dla poszczególnych konceptualizacji: 7 kategorii dla hipotez i 4 kategorie dla interwencji (dla pierwszej winiety) oraz 4 kategorie dla hipotez i 3 kategorie dla interwencji (dla drugiej winiety). Otrzymane kategorie nie wyczerpują jednak najprawdopodobniej wszystkich możliwości uwzględnienia kontekstu kulturowego w omawianych przypadkach.

Szczególnie ważnym etapem zastosowania metody do samobadania wrażliwości kulturowej w ramach zajęć dydaktycznych jest omówienie otrzymanych wyników oraz zachęcenie studentów do refleksji nad zadaniem i jego rezultatami. Może okazać się, że studenci, którzy dotychczas nie zwracali uwagi na kwestie kulturowe w diagnozie, co mogło mieć swoje odzwierciedlenie w jakości wykonania zadania diagnostycznego, zapamiętają to doświadczenie i w przyszłości będą bardziej wrażliwi i uważni na ewentualne uwarunkowania kulturowe problemów pacjenta/klienta. Podobne zadania diagnostyczne można powtarzać na różnych etapach edukacji w zakresie diagnozy, co pozwoli studentom na większą refleksję w tym zakresie, a prowadzącym – na ewaluację i monitorowanie efektów kształcenia.

ZAKOŃCZENIE

Wyniki uzyskane w przytoczonych badaniach Constantine i Ladany (2000) oraz Kowalewskiej (2011) wskazują na konieczność podniesienia rzeczywistego poziomu wrażliwości kulturowej wśród psychologów. W tym celu odpowiednie działania powinny być podjęte już na pierwszym etapie kształcenia akademickiego przyszłych psychologów. Za wzór mogą posłużyć programy wprowadzane na uczelniach w USA, takie jak warsztaty opracowane przez Lani Fujitsubo (2010) czy Forum Odmienności (Sanner i in., 2010). Nieuniknione są również odpowiednie działania i zmiany w sferze praktyki psychologicznej. Ciekawą propozycją stanowi tu model Shea (Shea i in., 2010) składający się z Formularza Kulturowego oraz Wielokulturowej Konceptualizacji Przypadku. Warto jednak czerpiąc z tych wzorców uwzględnić równocześnie specyfikę naszej rodzimej kultury i problemy, z którymi psychologowie mają do czynienia stosunkowo często.

LITERATURA

- American Psychological Association (2000). Guidelines for psychotherapy with lesbian, gay, and bisexual clients. *American Psychologist*, 55, 1440–1451.
- Constantine, M.G. (2001). Multicultural training, theoretical orientation, empathy, and multicultural case conceptualization ability in counselors. *Journal of Mental Health Counseling*, 23, 4, 357–372.
- Constantine, M., Ladany, N. (2000). Self-report multicultural conceptualization ability. *Journal of Counseling Psychology*, 47, 2, 155–164.
- Fisher, C.B., Hoagwood, K., Boyce, C., Duster, T., Frank, D., Grisso, T. (2002). Research ethics for mental health science involving ethnic minority children and youths. *American Psychologist*, 57, 1024–1040.
- Fujitsubo, L. (2010). The importance of cross-cultural sensitivity in psychology (s. 268–270). W: L. Benjamin (red.), *Activities handbook for the teaching of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.

- Kowalewska, M. (2011). *Wrażliwość kulturowa w procesie diagnozowania*. Nie opublikowany maszynopis pracy magisterskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Władysława Jacka Paluchowkiego. Poznań: Instytut Psychologii UAM.
- Manesse, J., Saito, G., Rodolfa, E. (2004). *Diversity based psychology*. California: Department of Consumer Affairs.
- Pope-Davis, D.B., Amy, L.R., Dings, J.G., Ottavi, T.N. (1994). Multicultural competencies of doctoral interns at university counseling centers: An exploratory investigation. *Professional Psychology: Research and Practice*, 4, 466–470.
- Pope-Davis, D.B., Reynolds, A.L., Dings, J.G., Nielson, D. (1995). Examining multicultural counseling competencies of graduate students in psychology. *Professional Psychology: Research and Practice*, 26, 3, 322–329.
- Poortinga, Y. (2003). Cross-cultural assessment (s. 284–288). W: R.R. Fernandez-Ballesteros (red.), *Encyclopedia of psychological assessment* (s. 284–288). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Sanner, S., Baldwin, D., Cannella, K., Jennell, C., Parker, L. (2010). The impact of cultural diversity. Forum on students' openness to diversity. *Journal of Cultural Diversity*, 17, 2, 56–62.
- Shea, M., Yang, L., Leong, F. (2010). Loss, psychosis, and chronic suicidality in a Korean American immigrant man: Integration of cultural formulation model and multicultural case conceptualization. *Asian American Journal of Psychology*, 1, 212–223.
- Sodowsky, G.R., Kuo-Jackson, P., Loya, G. (1997). Outcome of training in the philosophy of assessment: Multicultural counseling competencies. W: B. Pope-Davis, H.L. Coleman (red.), *Multicultural counseling competencies: Assessment education and training, and supervision* (s. 3–42). Thousand Oaks: CA: Sage.
- Stemplewska-Żakowicz, K. (2009). *Diagnoza psychologiczna. Diagnozowanie jako kompetencja profesjonalna*. Gdańsk: GWP.
- Stemplewska-Żakowicz, K., Paluchowski, W.J. (2010). Podstawy diagnozy psychologicznej. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (Tom I, s. 23–94). Gdańsk: GWP.
- Stuart, R.B. (2004). Twelve practical suggestions for achieving multicultural competence. *Professional Psychology: Research and Practice*, 11, 3–9.
- Whaley, A.L. (2008). Cultural sensitivity and cultural competence: toward clarity of definitions. *Counselling Psychology Quarterly*, 3, 215–222.